

Egyház és társadalom viszonya a Teleki Téka két nyomtatványának vízjelein keresztül

Márton Krisztina

Jelen tanulmány egyik célja rövid betekintést nyújtani a vízjelek világába, ismertetve pár alapinformációt, amelyekre érdemes figyelni a gyűjtés vagy vízjelkutatás során, részben mert fontosak lehetnek az azonosítás és megfejtés szempontjából, másrészt mert vannak szempontok, amelyek a különböző gyűjtések egységesítését segítik, nemzetközi szinten is összehangolva a kutatásokat. A cikk második fele két olyan esetet ismertet a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár gyűjteményeiből, amelyek vízjelek jelenlétén keresztül szemléltetik egyház és társadalom kapcsolatát, kölcsönhatását.

A Teleki Tékában számtalan könyvet és dokumentumot találunk, amelyek kiadó, szerző vagy tulajdonos kapcsán szemléletesek lehetnek egyház és társadalom viszonyára, amikor egyik vagy másik támogatóként jelenik meg, akár világi mecénás egyházi kiadványra vonatkozóan, akár egyházi alapítású malom vagy nyomda a világi tudományok előrehaladását támogatva. Mindez tükröződhet a vízjelekben, amint ezt a két ismertetésre kerülő példa Geleji Katona István: *Praeconium Evangelicum* és Fogarasi István román nyelvű katekizmusa (*Cathecismus*) mutatja.

A téma ilyen jellegű megközelítésére kollégáktól érkezett a meghívás, hogy a történelem és művészettörténet különböző területein is megvizsgáljuk és illusztráljuk ezt a kérdéskört. A megtisztelő felkérés egyben inspiráló is volt, hiszen a szakirodalom és a Tékában végzett gyűjtés sok erre vonatkozó esetet hozott, ez alkalommal konkrétan a Téka gyűjteménye jelentette a kiindulópontot, ahol a kiadói adatok és a történelmi kontextus adta a kapaszkodót a vizsgálódás elkezdéséhez. Ennek eredményeként közös publikációnk látott napvilágot különböző szakemberek tollából, román nyelven.¹ Jelen írás egy kicsit más perspektívából közelíti a témát, elsősorban a restaurátorok számára is használható gyakorlati szempontokra helyezve a hangsúlyt és csak érintőlegesen, az összefüggések megértéséért vagy érdekességképpen érintve történelmi részleteket.

A filigranológia a vízjelkutatás tudománya. Régen a történelem segédtudományaként említették, ma már olyan önálló tudományág, amely más adatok hiányában segíthet

azonosításban és datálásban vagy akár hitelesség megállapításában. Alátámaszthat, kiegészíthet vagy felülírhat információkat és ezáltal történeteket, akár kultúrtörténeti, történelmi fontosságú tényeket is.

A vízjel² tulajdonképpen egy azonosító jel, mesterjegy. Védjegyhez is hasonlíthatjuk, bár nem minden szempontból egyezik annak szerepével. Egy szimbólum, egy rajzolat, amellyel a papírkészítők megjelölték termékeiket származást, hitelességet is jelezve, ugyanakkor sok esetben ez minőséget, típust vagy méretet jelölt. “Tárgyával és elemeivel pontosan megjelöli a papírt, mert mindkettő a korrallal, területtel, illetve az egyes papírmalommal, papírkészítővel, merítőszítával, s így a papírral változik, tehát a papírokat megkülönböztethetővé teszi...”³ Néha a papír felületén ki is tapintható a vízjelfogás oldalán (a papírnak azon az oldalán, amely a szita felületével közvetlenül érintkezik), ahol jobban bemélyed a papírba. A Kínából tanult, majd az arabokon keresztül Európába érkező papírkészítés csak itt, európai malmokban egészül ki a vízjel fogalmával, ugyanis az első vízjel itt születik, valószínűleg a Fabriano-i papírmalomban. A jelenleg ismert legrégebbi vízjel 1271-ből származik. Az első szimbólum-vízjel 1282-ből ismert Bolognából és egy napkeresztet ábrázol.⁴

De mi is konkrétan a vízjel? Vagy más nyelveken: watermark, Wasserzeichen, filigrane, stb. Egy ábra, amit olykor természetes megvilágításban is láthatunk, mint egy bemélyülő nyomot a papírban, de legtöbbször csak átnézetben, amint általában világosabb vonalként kirajzolódik a papírban (negatív vízjel⁵) (1. kép⁶). Sokféle technikája és típusa kialakult az évszázadok során, továbböröklődve gépi és digitális formákban is, de a legkorábbi és legelterjedtebb technika, amely az iparosodásig kitartott a papírkészítés történetében, az egy drótból kialakított forma

¹ Dumitran Ana (coord.) – Buda Andrei (ed.) – Buda Silvia-Emilia (ed.): *Ecclesia super omnia*. Alba-Iulia/Cluj Napoca, 2024, Editura Muzeului Național al Unirii Alba Iulia și Editura Mega.

² Latinul *signum translucidum* és *nota trasnlucida*. Pelbárt Jenő: *7 évszázad vízjelei Magyarországon (1310–2010)*. Budapest, 2021, MPVT, 7.

³ Pelbárt Jenő: Adatok a vízjel definíciójához. *Magyar Vízjel*, I. évfolyam, 1. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 2003, 14.

⁴ Pelbárt Jenő: A papírháttér és a vízjel viszonya. *Magyar Vízjel*, IV. évfolyam, 6. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 2006, 27.

⁵ 1845-ig csak negatív vízjel létezett (Pelbárt Jenő).

⁶ Az 1. kép forrásai: a) 1781-es népi kalendárium, Teleki-Bolyai Könyvtár, b) Herolt, Johannes: *Sermones ... 1514*, Lugdunum (Lyon), Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzet: 0431 – előzőképpapíron, c–d) Varga Nándor Lajos: *Vízjegyek*. Budapest, 1995, Balassi Kiadó, 129 oldal 268. és 134. oldal 289. ábra.

1. kép. Lovas figura vízjelek különböző forrásokból:

a–b) vízjeltörödékek és ceruzával kirajzolt vízjel a Téka gyűjteményeiből, saját gyűjtés, c–d) fametszetekkel reprodukált vízjelek Varga Nándor Lajos gyűjtéséből (Varga 1995. 268. és 289. ábra)

2. kép. Szitára rögzített vízjel, készítette Pelbárt Jenő

(2. kép) nyomán jött létre: a drótmintát (ezért is köthető a filigránhoz a neve) a szita felületére rögzítve, a merítés során (3. kép⁷) vékonyabb papírpép-réteg rakódott ki azokon a részeken a szita felületére, ezáltal egy vékonyabb és áttetszőbb felületet hagyva a papír anyagában. Ez a rajzolat a legváltozatosabb formákat öltheti egyszerű geometriai formáktól, növényi vagy állati szimbólumokon keresztül egészen komplex emberi figurális kompozíció-

kig, mint a sokféle változatban ismert “alle mode Papier”⁸ vízjeltípus, amely akár kosztümtörténeti ínyencségként is szolgálhat a maga részleteivel, amint pompázatos öltözékben ábrázol például egymásnak virágot nyújtó párost (4. kép).

Megjelenhetnek címerek nemesi, püspöki vagy városi alapításra utalva vagy országszimbólumként, kancelláriai vagy más hivatalos papírt jelölve. És vannak olyan papírok, amelyek nevet és/vagy évszámot is hordoznak. A különböző számok évszámon kívül típust, minőséget vagy papíralakot is jelezhetnek. De minőséget jelezhet a postakürt vagy bikafej is például⁹, mert másként minősült a kancelláriáknak szánt papír és másként a hétköznapi használatú. Itt fontos megjegyezni, hogy a vízjelek több összetevőből is állhatnak. Lehet csak egy főelem, ami különböző módokon helyezkedhet el az ívben, de leggyakrabban félív-középen, még akkor is, ha nincs szekunder elem. Később találkozunk ismétlődő elemekből szerkesztett, teljes felületet kitöltő vízjelekkel is, de ez már az ipari technológiákhoz köthető, ami nem tartozik a tanulmányozott időszakhoz. “A vízjel a 17. század közepéig általában a bal konc (ívfél) közepén van. E század közepén kialakul a fő- és mellékjel. Az előbbi általában a bal ívfél közepén van és a malom szimbólumával (eset-

⁷ A 3. kép forrása: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0b/Paper_production.jpg (2025.07.012.).

⁸ Știrban, Sofia: *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*. Alba Iulia, 1999, Univ., 1 Decembrie 1918”, 172–175.

⁹ Varga 1995. 17.

3. kép. Papírméltés, Hans Sachs: *Eygentliche Beschreibung aller Staende auff Erde*. Frankfurt, 1568

4. kép. "Alle mode Papier" típusú vízjel. (Štirban 1999. 117. kép)

leg a tulajdonos vagy a helység címerével) megnevezi a malmot; a mellékjel a jobb konc közepén vagy a papírkészítőt nevezi meg – rendszerint monogrammal – vagy a papírfajtát, – alakot többnyire nemzetközileg egységes

jellel (pl. postakürt), [arab] és ritkábban római számmal. A 18. században a malom vízjele alá kerül a papírkészítő monogramja, együtt adják a főjelet, a mellékjel pedig a papírfajta megjelölése lesz.”¹⁰

A vízjelek azonosításakor figyelembe kell venni a mérítősztát, illetve ennek papírháttér képét, a bordázat nyomát, valamint a papír anyagát és az előállítás technológiáját is.¹¹ Mérítéskor a szitákat párban használták, hogy a munka folyamatos legyen. Ezekon a szitapárokon a vízjel azonos, de mivel emberi kéz munkája, mindig vannak minimális eltérések a motívumban is és a vízjelnek a bordázathoz való rögzítésében is (vízjelállás). A kis eltérések abból is adódhatnak, hogy amikor a sziták megrongálódtak, a vízjeleket sok esetben átmentették az új szitára. Ilyenkor a vízjel ábrájában és a vízjelállásban adódhattak elmozdulások. A vízjelkutatás és -gyűjtés részben épp ezért fontos, mert minél több variánst ismerünk datált dokumentumokból, annál jobban hasznát tudjuk venni ismeretlen dokumentumok azonosításánál, ugyanis a kis különbségek mind szűkebb időhatárokat engednek meg felállítani és egyéb információk birtokában ezek révén könnyebb a kontextusba helyezés is. Ezekről a részletekről Bogdán István, a magyar papírtörténet egyik ismert kutatója részletesen ír.

A papírháttér, a papíralapot alkotó rostok alkotják a papír szerkezetét (belső adatait). A főbordák és a szitahuzalok szintén negatívan, vagyis világosabban jelennek meg a vízjel háttérében.¹² Ezeknek a vastagságát, sűrűségét is eredeti méretben fel kell tüntetni az adatlapon, hiszen ez is a jellegzetes összkép része. A papír színe, (például rostösszetételre utaló) textúrája, jellegzetes vízfoltjai vagy tipikus hibái is segíthetnek – ha nem is kizárólagos értékkel – de alátámasztó információként. Ez továbbá kiegészül a vízjelet leíró adatlapon a papír felhasználási adatokkal: kibocsátó neve, hely, idő, lelőhely, jelzet.¹³ Bár nem mindig rögzítették ezeket az információkat, ma már a nemzetközi katalógusok és adatbankok is erre törekcsenek.¹⁴ Pelbárt Jenő filigranológus¹⁵, a Digitális Magyar Vízjel Adatbank¹⁶ (5. kép¹⁷) alapítója és a (magyar) vízjel elkötelezett és alapos kutatója és ismerője az általa létrehozott *Magyar Vízjel* folyóirat hasábjain részletes le-

¹⁰ Bogdán István: A mérített papír a XIV. századtól a XIX. század első feléig. *Papíripar*, 7. évf., 3. sz., szerk. Lengyel Lajos, Budapest, 1963, 115. A zárójelben lévő kiegészítés Pelbárt Jenő szíves közlése.

¹¹ Bogdán István: A vízjelkutatás problémái (Vízjelgyűjtésünk módszertana). *Levéltári Közlemények*, 30. évf., szerk. Ember Győző, Budapest, 1959. 92.

¹² Bogdán 1959. 92.

¹³ Bogdán 1959. 93.

¹⁴ Bernstein Projekt. The Memory of Paper. www.memoryofpaper.eu (2025. 07. 13.).

¹⁵ <https://vizjel.webnode.hu/nemzetkozi-papir-es-vizjeltorteneti-kongresszus/pelbart-jeno-a-digitalis-magyar-vizjel-adatbank-szerepe-es-jelentosege/> (2025. 07. 13.).

¹⁶ <https://filigranologia-pelbart.webnode.hu/> (2025. 07. 13.).

¹⁷ Az 5. kép forrása: <https://memoryofpaper.eu/dmva/dmva.php?ID=D-13097> (2025. 07. 13.).

adatbank szám/D-szám (database number): D-13097
 tipológiai törzs (type): címer vízjel
 vízjel neve/név (watermark name/motif): család címer (Bethlen)
 vízjel helye (position of wm): ívközép
 főmotívum (main motif): koronás-pajzsos kígyó
 társmotívum (companion motif): régi királyi korona, pajzs, kígyó, országalma
 vízjelpár (watermark pair): nincs
 vízjelméret (watermark size): 48 x 95 mm

keltezés (date of original): 1838.06.29.
 eredeti típus (original type): okirat
 papírtípus (paper type): merített
 papírmalom/papírgyár (paper mill/factory): OLTBOGÁT
 papírkészítő (papermaker): ismeretlen
 forrás (source): BM-TB-1398 (Bélyegmúzeum - Térfi Béla különgyűjtemény)

5. kép. Oltbogáti papír Bethlen címeres vízjele és annak leírása a Pelbárt Jenő filigranológus által létrehozott Digitális Magyar Vízjel Adatbank adatbázisában

írásokkal, értelmezésekkel, példákkal ismerteti meg az olvasót a vízjelkutatás és gyűjtés kritériumaival, amelyek a különböző papírtörténeti írásokkal és esettanulmányokkal együtt mind a gyűjtésben, mind pedig az azonosításoknál tájékoztatást és támaszt tudnak nyújtani. Ennek a széleskörű információs anyagnak nagylélegzetű összegzése a 2021-ben megjelent *7 évszázad vízjelei Magyarországon*, amely a vízjelek katalogizálása mellett a használatuk kontextusát is ismerteti egyrészt történelmi vonatkozásban, másrészt összegezi a papírtörténet alakulásait korszakokra bontva.¹⁸

A Teleki Tékában a társadalom és egyház kapcsolata szempontjából vizsgált kötetek közül – időrendi sorrendben is – az első bemutatott példa Geleji Katona István¹⁹ *Praeconium Evangelicum* című könyve, amely 1638-ban látott napvilágot Gyulafehérváron, a fejedelmi nyomdában (*Typis Principis*).²⁰ Ezen officína előde a Bethlen Gábor alapítású, 1622-től itt működő nyomda, amely korábban Forgách Ferenc római katolikus püspök tulajdona volt, és több köztes állomással, Pozsonyból hozatta ide a fejedelem. A nyomda második szakaszának tekinthető az 1636–1658 közötti időszak, ami Geleji *Öreg Graduáljának* megjelenésével kezdődik és a török-tatár dúlással ér véget, amikor a nyomdát Szebenbe költöztetik.²¹ A második szakasz a két Rákóczi György fejedelem uralkodási idejére esik. Ez a nagyon termékeny, folyamatos működé-

si időszak még erősebben magán hordozza a protestantizmus lelkületét, mint Bethlen Gábor idejében.²²

A *Praeconium Evangelicum* (Gyulafehérvár, 1638–1640) egy latin nyelvű prédikációs gyűjtemény, amellyel Geleji az egyszerűbb sorsú lelkészek segítségére szeretett volna lenni. Első, nagyméretű kötete, fólió formátumban jelent meg 800 példányban I. Rákóczi György támogatásával. Ezeknek egy részét ingyen osztották szét református lelkészek közt, a többi példány árából származó összeget rászoruló lelkészek támogatására fordították. Míg az első kötet a téli-tavaszi időszakra szóló prédikációkat tartalmaz, a második kötet, amely 1640-ben jelent meg, a nyári-őszi időszakot fedi le, összesen körülbelül 200 prédikációt számolva. Ez utóbbi tartalmazza a szerző életrajzát is, melyben megköszöni a fejedelem támogatását a mű kiadását illetően.²³ Bár jelen tanulmány a vízjelek előfordulásán keresztül szemlélteti a társadalom és egyház kapcsolatát, ez az összefüggés tükröződik abban is, hogy a leendő református püspök, Geleji, Bethlen Gábor fejedelem öccsének udvari tanítója volt.²⁴ Ugyanígy példa Geleji első ismertebb műve latin nyelven, *De justificatione hominis peccatoris coram Deo*, amely Heidelbergben jelent meg 1617-ben. Ezt a teológiai művet Bethlen Gábor fejedelemnek dedikálja és előszavában megköszöni, hogy Keserői Dajka János püspök ajánlására a fejedelem támogatásában részesülhetett külföldi peregrinációjában.²⁵

Geleji és I. Rákóczi György levelezésében gyakran esik szó a nyomdáról és a könyvnyomtatásról, ezzel is bizonyítva a nyomda jó működése iránti aggodalmát. Ezek

¹⁸ Pelbárt 2021.

¹⁹ (Gelej, 1589 – Gyulafehérvár, 1649). Erdélyi református püspök, egyházi író. 1619-től Bethlen Gábor fejedelem öccsének, Bethlen István-nak a nevelője.

²⁰ Bogdan, Iulia Atena: *Răspândirea cărților din tipografia princiară al-baiuliană (alte decăte cele chirilice) secolele XVI-XVIII*. Transilvania 4–5, ed. Radu Vancu, 2017, 157.

²¹ V. Ecsedy, Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második szakasza (1637–1658) és utóélete. *Az Országos Szécsényi Könyvtár Évkönyve* 1978, szerk. Németh Mária, Budapest, 1980, 291.

²² <https://epa.oszk.hu/01400/01464/00015/pdf/291-341.pdf> (2025. 07. 13.).

²³ Brassai Károly: *Geleji Katona István*. In Pintér Jenő (szerk.): *A magyar irodalom a XVII. században*, Budapest, 1931, Magyar Irodalomtörténeti Társaság.

²⁴ Csalla Rita: *Tipăriturile albaulieni din secolele XVI-XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum*. BCSS, nr. 6, Gyulafehérvár, 2000, 110.

²⁵ Brassai 1931. 206. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalomtortenet-1/magyar-irodalom-tortenet-pinter-jeno-5116/3-a-magyar-irodalom-a-xvii-szazadban-AAC/a-xvii-szazad-latin-irodalma-E7E/geleji-katona-istvan-E9F/> (2025. 07. 13.).

közt sok említésben foglalkozik a nyomdászok szükségleteivel: utalásokat találunk a tűzifára vonatkozóan vagy akár betegeskedéseiket tekintve. 1638 februárjában a fejedelemhez intézett levelében többek között azt jelenti Geleji, hogy „Méltóztassék Nagyságod az nyavalyás typographusok felől is kegyelmesen provideálni, ruhátlanok, költségtelenek. [...] A levelekből kiderül, hogy a felmerülő hiányok a gondnok fősvénységéből eredtek, aki a fejedelmi utasítások ellenére is szűkmarkúnak bizonyult.”²⁶ Ugyanabban a levelezésben, amely nagyjából Geleji *Praeconium*ának nyomtatása idején zajlott, Geleji több ízben panaszkodik papírhiányról, mondván, hogy a kevés szerzett papírt már mind felhasználták, és papírhiány miatt áll a nyomtatás. Ugyanakkor kéri a fejedelmet, hogy parancsban rendelkezzen a papírhoz szükséges alapanyagok beszerzéséről, mert rongy nélkül a papírgyártás is szünetel. Azt is javasolja, hogy az udvar rendeljen el embert, aki szekérrel a rongyot begyűjtse a településekről, hogy ne a lakosság hordja leadni külön-külön. Másrészt amíg a papíroshoz való „materia” begyűlne, kéri az uralkodót, hogy más forrásból küldjön papírt, hogy folytatódhasson a nyomtatás.²⁷ Ebből jól kirajzolódik az a helyzet, ami a kötet sokféle vízjelét és a szakaszonként visszatérő motívumok használatát megmagyarázza. Ez a probléma azonban általános jelenség volt abban az időben, részben az importált papírok magas ára, részben a hazai termékek hiánya miatt. Ez utóbbi hátterében a megfelelő rongy hiánya és gyűjtésének hiányos megszervezése állt. A városokon gyűjtött rongyok jobb minőségű, finomabb textíliák voltak, míg a falvakon gyűjtött rongyanyag vastagabb, durvább, gyengébb minőségű alapanyagból készült, s így a belőle származó papírokra is akként hatott.²⁸ Ezeket a hiányokat gyakran hivatalos rendeletekkel oldották meg²⁹ vagy a begyűjtött nyersanyagot (legyen az rongy, enyvnek való kecske- vagy juhlab stb.) beszámították az adóba.³⁰ Egy másik jelentős nehézség a megfelelő személyzet biztosítása volt a kevés létező hazai malomhoz. A mestereket többnyire külföldről kellett jó ajánlatokkal elcsábítani, költözésre bírni.³¹ (A 18. század második felétől a helyzet megfordul, a mesterek fogják a munkáltatókat megkeresni.³²)

Az anyagi támogatások mellett, az officína működéséhez a fejedelem betűöntő műhely, könyvkötőde és egy papírmalom létrehozásával is hozzájárult. A papírmalmot Lámkeréken, Gyulafehérvár, a fejedelmi székhely közelében alapították a Sebes vizére. 1633-ban sikertelenül

próbálkozott a fejedelem egy német papírmerítő mester alkalmazásával, majd 1636-ban Konstantinápolyból is. 1637-ben sikerült megegyezésre jutni David Sink mesterrel, valószínűleg a szintén sziléziai nyomdászok révén. A papírmalom jelentőségére utal az is, hogy a már abban az évben megkezdett nyersanyaggyűjtést a városokban rendelték el és letudták azok adójából.³³ Ugyancsak egy gyűjtési rendelet képezi az utolsó dokumentumot is, amely a malom működésére vonatkozóan fennmaradt, 1650-ből.³⁴ A malmot valamikor 1652–1656 táján Görgényszentimrére költöztetik.³⁵ A görgényszentimrei malom által nyújtott papírminőség már nem felelt meg a kancelláriai használatnak és hamarosan hanyatlani kezdett, részben az uradalom “fokozódó szétforgácsolódása” miatt, de mivel nem semmisült meg, Apafi Mihály helyreállította.³⁶ Az 1688-as leltárából kiderül, hogy szerény méretű “hitvány papíros malom” volt. Utolsó említését az 1694-es urbárium őrzi, az 1697-es összeírásban már nem tesznek említést róla.³⁷

A lámkeréki malom vízjelei több változatban Rákóczi György monogramjából (6–7. kép), majd a monogram és a címer kombinációjából álltak össze, amelyhez hozzáadódhattak fejedelmi címének kezdőbetűi is: (G. R. – G. R. P[rinceps] T[ransilvaniae] C[omes] S[icolorum] D[ominus] H[ungariae])³⁸ (8. kép).

Ezeket a vízjeleket megtaláljuk a Tékában őrzött *Praeconium Evangelicum* kötetben is, de amint Geleji leveléből kiderül, a nyomda több ízben meg kellett szakítsa a könyv nyomtatását a papírhiány miatt. Geleji megírta azt is, hogy a kevés papír, amit sikerült összegyűjtenie is elfogyott. Ez mind tükröződik a papírhordozóban, a mű mindkét kötetében nyomon követhetők a különböző szakaszok, amelyekben az egyes nyomtatványok oldalait a betűkészlethez igazítva kiszedték, vagyis az összes példány azonos oldalait tartalmazó nyomdai íveket egyszerre nyomtatták. Ebből adódóan bizonyos oldalak minden példánynál ugyanolyan papírra készültek, amíg a készlet tartott, s ha a bizonyos papír elfogyott és máshonnan érkezett a következő adag, ez jól látható a következő oldalak vízjelein. Amint Sofia Ştirban restaurátor is szemléltette a gyulafehérvári román nyelvű könyvek esetében, ezek a szakaszok jól követhetők egy-egy mű minden példányában, hiszen a papírhasználat összhangban volt a nyomtatás különböző fázisaival, ezért ugyanúgy mutatkozik meg az egyidejűleg nyomtatott kötetek lapjain.³⁹

Geleji *Praeconium Evangelicum* könyvének a Teleki Téka Vegyes Állományában található első kötete (1638) nagyon rossz állapotban maradt fenn, hiányokkal, hasz-

²⁶ V. Ecsedy 1980. 292.

²⁷ V. Ecsedy 1980. 293.

²⁸ Jakó Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlatja (XVI–XIX. század). *Levéltári Közlemények*, Budapest, 1989, 22.

²⁹ Pelbárt 2021. 149.

³⁰ Jakó 1989. 16.

³¹ Bogdán István: *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*. Budapest, 1963, Akadémiai Kiadó, 74.

³² Bogdán 1963. 94.

³³ Jakó 1989. 16.

³⁴ Jakó 1989. 17.

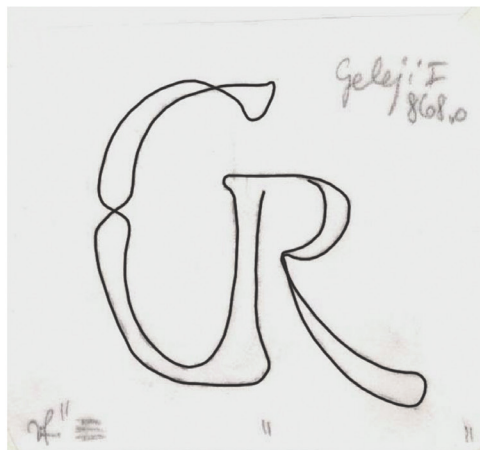
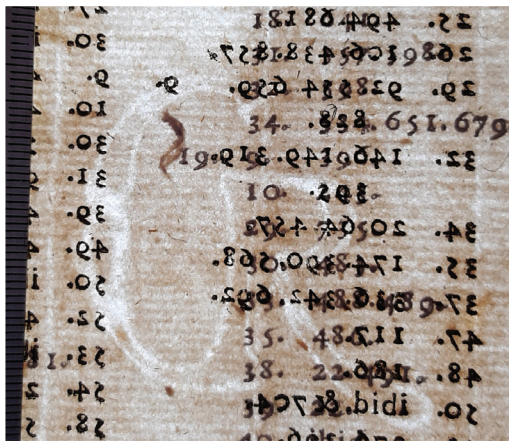
³⁵ Jakó 1989. 17.

³⁶ Jakó 1989. 17.

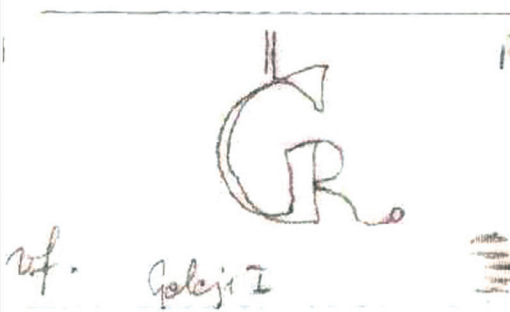
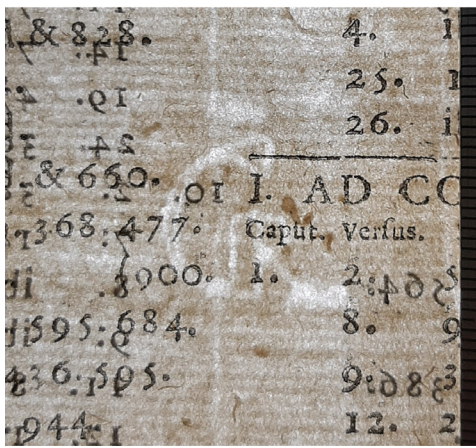
³⁷ Jakó 1989. 19–20.

³⁸ Jakó 1989. 17.

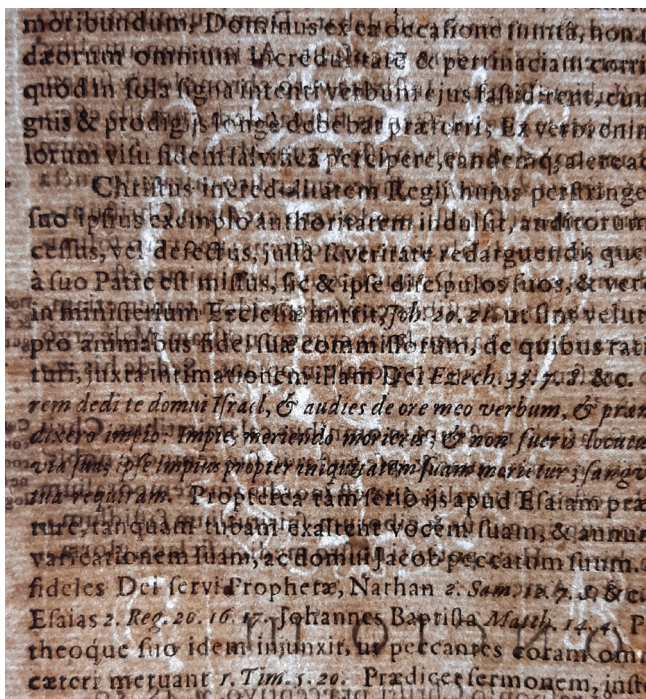
³⁹ Ştirban 1999. 36.

6. kép. Ligatúrás GR (Georgius Rakoci) monogram Geleji István *Praeconium Evangelicum* című könyvében. Átnézeti fotó és kirajzolt vízjel, saját gyűjtés

7. kép. Kisméretű GR (Georgius Rakoci) monogram Geleji István *Praeconium Evangelicum* című könyvében. Átnézeti fotó és kirajzolt vízjel, saját gyűjtés

8. kép. Monogramos Rákóczi címer-vízjel Geleji István *Praeconium Evangelicum* című könyvében. Átnézeti fotó, saját gyűjtés

nálatti nyomokat és sérüléseket mutatva, kötésén korábbi javítások nyomait hordozva.⁴⁰

Ezen kötet első felében nagyon sok különféle vízjelet találunk: különböző címereket, állatfigurákat, valamint különböző, régiókban gyakran előforduló szimbólumokat. Ezeknek azonosítását gyakran nehezíti rossz "olvashatóságuk", rajzolatak sokszor nehezen kivethető a papír gyenge minősége miatt, a merítőszita elhasznált állapota vagy éppen az előrehaladott foxing⁴¹. Sok esetben az nehezíti az azonosítást, hogy bizonyos közkedvelt motívumok (pl. liliom, a kétfejű sas különböző változatai stb.) gyakran előfordulnak különböző malmoknál. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a lapokon gyakran szerepel a főmotívum mellett szekunder vízjel is, a könyvben szereplő sokféle vízjel nagyon sok különböző eredetű papírra utal (lengyel, szlovák, osztrák területekről).

⁴⁰ Köszönet a Teleki-Bolyai Könyvtár munkaközösségének a tanulmányhoz szükséges könyvek és dokumentumok előkészítését illetően, különösen Lázok Klára főkönyvtárosnak és Bányai Réka könyvtárosnak, a Vegyes Gyűjtemény kurátorának.

⁴¹ A foxing szakkifejezés a papírban gyakran előforduló rozsdabarna, szabálytalan szélű, kisebb pontszerű vagy nagyobb kiterjedésű foltszerű elszíneződéseket jelenti, amelyeknek eredete a mai kutatások szerint sem teljesen tisztázott. A tudomány mai állása szerint kémiai és biológiai tényezők közös hatásával magyarázható.

9. kép. Erdély címerével egyesített Rákóczi címer Geleji István *Praeconium Evangelicum* című könyvében nyomdai díszként és (kirajzolt) vízjelként. Saját gyűjtés

A kötet második felében csak két típusú vízjelet találunk: egyrészt az emberacú nap és hold vízjelpárost, meg személyesített arcvonásokkal, másrészt a Rákóczi-címer minimum három változatát (egyes vízjelképek nehezen kivehetők): egyszerű és összetett címer (Erdély címerével kombinálva) (9. kép), monogrammal vagy anélkül és a GR monogram különböző kalligráfijú és méretű változatait (nyomatott és ligatúras betűkkel).

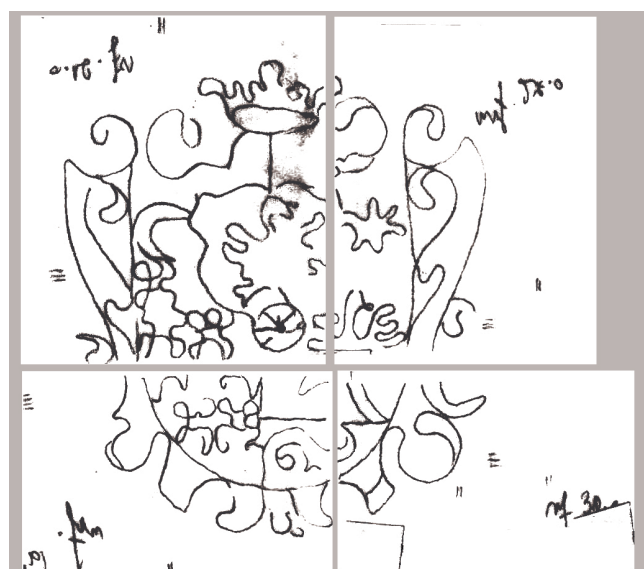
A mű második kötetében, amely 1640-ben jelent meg kevesebb típusú vízjel szerepel, amelyekből néhány azonos az első kötetben lévőkkel. A kötet elején találunk egy címet, ami valószínűleg külföldi eredetű, majd a Rákóczi címer variánsait, aztán a hold és nap párost és végül ismét a Rákóczi címer monogramos változatait. A Rákóczi vízjelek a lámkeréki és a görgényszentimrei malmoktól származhatnak, de jelen esetben csak a lámkeréki jöhet számításba, hiszen Görgényszentimrén a papírmalom csak 1655–56 táján kezdi meg működését.⁴²

A lámkeréki vízjeleket megtaláljuk Fogarasi István katekizmusában (*Catechismus*), amely 1648-ban jelent meg Gyulafehérváron. A Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött példány egy kálvinista káté latin betűs, román nyelvű fordítása, amelyet Brassai Major Márton szerkesztett a fejedelmi nyomdában (Martinus Major Coronensis volt a fejedelmi nyomda utolsó nyomdása, az 1658-as török-tatár dúlásig). Fogarasi előszavában Barcsai Ákosnak ajánlja a könyvet, aki folytatja az erdélyi nemesség azon szokását, hogy támogatja egyházi és világi könyvek kiadását.⁴³

A 17. század a katekizmus-kiadások századának is tekinthető, hiszen nagyon sok fordítást megértek a világ legkülönbözőbb nyelveire. I. Rákóczi György idejében román nyelvre két fordítás is készült. A Fogarasi-féle

katekizmus a második, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdánál, ahol bár létezett már cirill betűkészlet, mégis latin betűkkel íródott a lugosi és karánsebesi román iskolák tanulói számára.⁴⁴

Ennek a kisméretű (85 × 142 mm) könyvecskének mind a 48 oldala lámkeréki vízjelű papírokból tevődik össze. A kis formátumú könyvek esetében a vízjelek vizsgálatát és gyűjtését nehezíti, hogy a formátumot az ívek többszörös hajtásával érik el, s így a vízjelek sokszor lapszélre vagy a gerinc menti részekre kerülnek, sokszor még a körülvágással is veszítve részleteikből, illetve a gerinchez eső részek nehezen hozzáférhetők átvilágítás és rajzolás közben. De a kivehető vízjeltöredékekből egyértelműen a Rákóczi vízjelek részletei és a lappárookban, illetve az egyes lapokban talált részletekből, a ligatúras

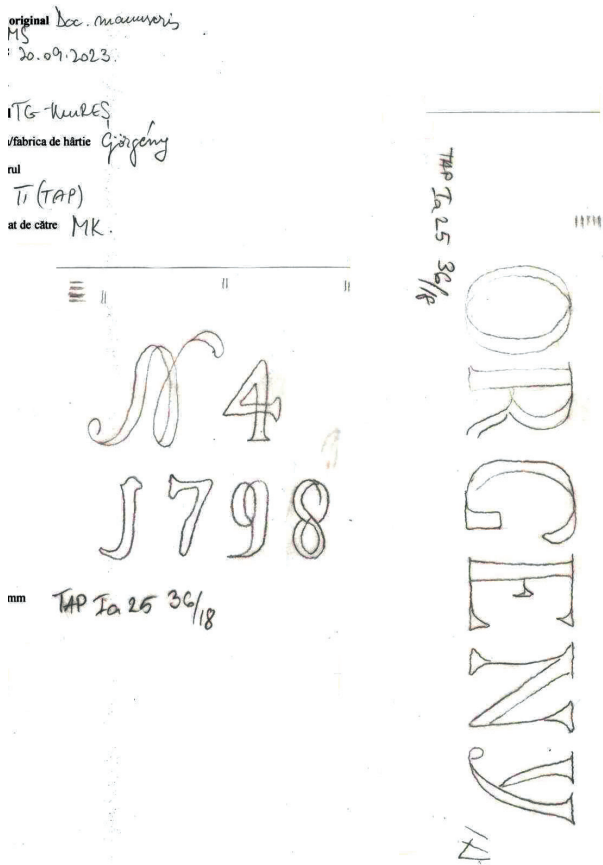

10. kép. A könyv kis formátuma miatt részletekből kirakható Rákóczi címeres vízjel a lámkeréki malomból Fogarasi István román nyelvű katekizmusában. Kirajzolt vízjel, saját gyűjtés

⁴² Jakó 1989. 17

⁴³ Tamás Lajos: *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánági és hunyadmezei ruménség művelődéstörténetéből*. Kolozsvár, 1942, Gr. Teleki Pál Tudományos Intézet, 7.

⁴⁴ V. Ecsedy 1980. 301.

11. kép. Hiányos görgényszentimrei vízjel a TAP Ia 25 (36/18) jelzetű dokumentumból, Teleki Téka. Kirajzolt vízjel adatlapja, saját gyűjtés

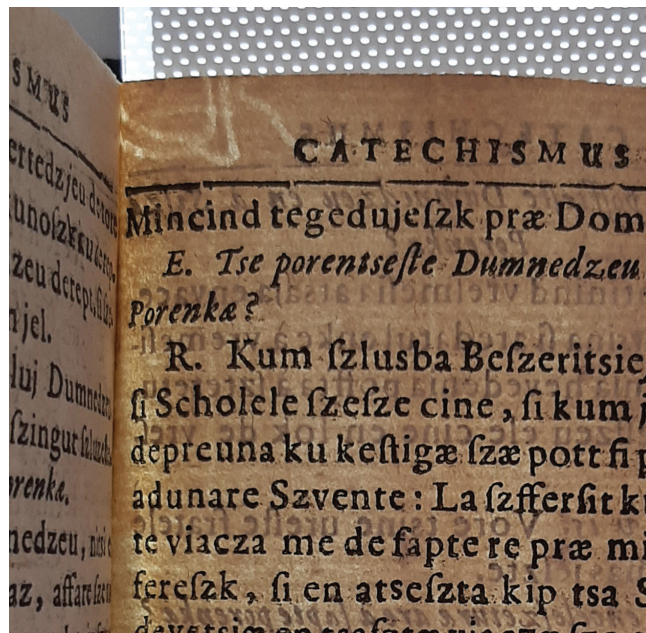
monogram mellett, kirakható a Rákóczi címer is (10. kép). Ezáltal ez a kiadvány is példázta, hogy a fejedelem az anyagi és nyomdai támogatás mellett papírral is támogatta az egyházi/vallásos tartalmú könyvek megjelenését.

A cirill betűs, Gyulafehérváron nyomtatott román nyelvű könyvek is vízjeleik által azt bizonyítják, hogy az erdélyi fejedelmek támogatták publikálásukat. Sofia Știrban munkája, amelyben ezeket a kiadványokat vizsgálja filigranológiai szempontból, ugyanezt igazolja.⁴⁵ Az általa vizsgált kiadványoknál az ajánlások, illetve levéltári anyag is alátámasztja, hogy ezeket a helyi papírokat nem csupán árban és minőségben való elérhető mivoltuk miatt használták, hanem általuk a fejedelem támogatását is élvezték ebben a formában is.

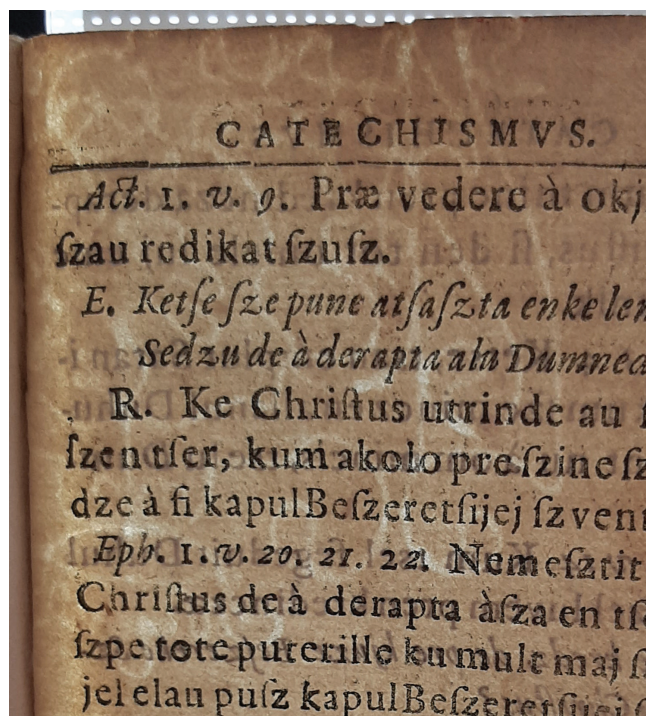
A Tékában végzett kutatások is igazolják, hogy a könyvekben található vízjelek váltakozása szoros összefüggésben van a nyomdai folyamatok és papírbeszerzés körülményeivel, illetve azt is, hogy a fejedelmi hozzájárulás papír formájában is történhetett mind világi, mind egyházi kiadványok esetében, ezzel alátámasztva, hogy felismerték az írott szó kultúraformáló erejét. A malom tá-

⁴⁵ Știrban 1999.

mogatását vagy tulajdonlását bizonyító fejedelmi szimbolikájú vízjelek pedig igazolják, hogy ezzel is alakították a kultúra és gazdaság fejlődését és, bár a támogatott művek reformáló szándékú, erőteljes protestáns szellemiséget is hirdettek, emellett az írott kultúra és anyanyelvűség terjedéséhez, valamint az oktatás fejlődéséhez számottevően hozzájárultak.

12. kép. GR monogramos vízjel töredéke lapszélén. Átnézeti fotó Fogarasi István román nyelvű katekizmusából, saját gyűjtés

13. kép. Rákóczi címeres vízjel töredéke lapszélén. Átnézeti fotó Fogarasi István román nyelvű katekizmusából, saját gyűjtés

Fontos ezeknek a kutatásoknak a rögzítése és nemzetközi hálózatokba való bekapcsolása, mert bár sok katalógus és online adatbázis segíti a mai vízjelkutatást és általa azokat a kutatási területeket, amelyeknek a filigranológia a szolgálatában áll, így is (vagy éppen ezért) fontos ezeket az egyre bővülő adatbázisokat gyarapítani, különösen a helyi példákkal kiegészíteni, hiszen csak a gazdag és jól dokumentált referenciaanyag segítségével tud a filigranológia igazi információs forrás lenni. Számptalan helyzet van, amikor az apró részletek ismerete adja a különbséget jelentő többletet. A helyi szimbolikát vagy helységneveket nem ismerő kutató, kellő referenciaanyag nélkül hiányosan vagy tévesen értelmezhet egy-egy vízjelet, ha nem ismer teljességben fennmaradt példákat. Amint a szemléltetett sérült görgényszentimrei szita vízjelen: az “örgény” kifejezés egy tájékozatlan vagy a magyar helységneveket nem ismerő kutató számára önmagában nem elegendő, de a kellő referenciák ismeretében önmagában is információs forrás lehet (11. kép). Ugyanígy a – sérülés vagy könyvformátum miatt – töredékesen fennmaradt vízjelek részletei csak akkor hasznosíthatók, ha kellő példát ismerünk, hogy felismerjük a részlet hovatartozását (12–13. kép).

A felvételeket Pelbárt Jenő (2. kép) és a szerző (1. a–b, 6–13.) készítették.

Az 1. b–c, valamint a 3–4. képek forrásait lábjegyzetben adtuk meg.

IRODALOM

- BOGDAN, Iulia Atena (2017): Răspândirea cărților din tipografia princiară albaiuliană (altele decât cele chirilice) secolele XVI–XVIII. *Revista Transilvania*. nr. 4–5, Muzeul ASTRA, Radu Vancu (ed.) Sibiu, 156–164.
- BOGDÁN István (1959): A vízjelkutatás problémái (Vízjelgyűjtésünk módszertana). *Levéltári közlemények*, 30. évf. Szerk. Ember Győző, Budapest, 89–108.
- BOGDÁN István (1963): *A magyarországi papíripar története (1530–1900)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BRASSAI Károly (1931): *Geleji Katona István*. In Pintér Jenő: A magyar irodalom a XVII. században, Budapest.
- CSALLA Rita (2000): *Tipăriturile albaiulienle din secolele XVI–XVII în colecția Bibliotecii Batthyaneum*. BCSS, nr. 6, Ileana Burnichioiu (ed.), Alba Iulia, 107–112.
- DUMITRAN, Ana (coord.) – BUDA, Andrei (ed.) – BUDA, Silvia-Emilia (ed.) (2024): *Ecclesia super omnia*. Alba-Iulia/Cluj Napoca, Editura Muzeului Național al Unirii Alba Iulia și Editura Mega.
- JAKÓ Zsigmond (1989): Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata (XVI–XIX. század). *Levéltári Közlemények*, 60/1, 3–55.
- PELBÁRT, Jenő (2021): *7 évszázad vízjelei Magyarországon (1310–2010)*. Budapest, Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság.
- PELBÁRT Jenő (2003): Adatok a vízjel definíciójához. *Magyar Vízjel*, I. évfolyam, 1. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 13–20.
- PELBÁRT Jenő (2006): A papírháttér és a vízjel viszonya. *Magyar Vízjel*, IV. évfolyam, 6. szám, szerk. Pelbárt Jenő, Nagykovácsi, 27–46.
- ȘTIRBAN, Sofia (1999): *Din istoria hârtiei și filigranului: tipografia românească a Bălgradului (sec. XVII)*. Alba Iulia, Universitatea „1 Decembrie 1918”.
- TAMÁS Lajos (1942): *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*. Kolozsvár, Gr. Teleki Pál Tudományos Intézet.
- VARGA Nándor Lajos (1995): *Vízjegyek*. Budapest, Ballasi Kiadó.
- V. ECSEDY Judit (1978): A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka 1623–1636. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975*, Budapest. 349–421.
- V. ECSEDY Judit (1980): A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második szakasza (1637–1658) és utóélete. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978*, szerk. Németh Mária, Budapest, 291–341.

Márton Krisztina

Papír- és könyvrestaurátor

Teleki-Bolyai Könyvtár

Marosvásárhely

Tel.: +40-721-409-892

E-mail: martonkrisztin@gmail.com